

Izvorni naučni rad

UDK 94(=411.16)(497.16Ulcinj)

UDK 26:929Cvi Š.

František ŠÍSTEK (Prag)

Institut za istoriju Češke akademije nauka – Prag

frantsistek@volny.cz

„LAŽNI MESIJE“ U ALKUMU: OVOZEMALJSKI I ZAGROBNI ŽIVOT ŠABTAJA CVI U ULCINJU (1673–2022)*

Članak na osnovu istorijskih izvora, sekundarne literature i terenskog istraživanja rekonstruiše okolnosti boravka „lažnog“ ili „mističnog“ mesije Šabtaja Cvi u Ulcinju (1673–76) kao i moguće materijalne tragove, mjesta pamćenja i lokalna predanja vezana za ovu enigmatičnu ličnost jevrejske istorije u savremenom Ulcinju. Navodni jevrejski mesija Šabtaj Cvi (nakon konverzije prema islamu 1666. zvanično Aziz Mehmed) živio je nekoliko godina u ulcinjskoj tvrđavi, gdje su ga protjerale osmanske vlasti. U Ulcinju, koji je zvao hebrejskim imenom Alkum, primao je posjetioce, održavao kontakte sa sljedbenicima, postao udovac, ponovo se oženio, umro i bio sahranjen. Njegov grob je nekoliko vjekova privlačio diskretne hodočasnike iz redova njegovih kriptojevrejskih sljedbenika (*dönme*). Lokacija groba nije danas sa sigurnošću utvrđena, najčešće se poistovjećuje s turbetom izvjesnog Murata Dadaja koje se nalazi na privatnom imanju jedne ulcinjske porodice. Autor na osnovu lokalnog predanja nudi hipotezu da su u samom Ulcinju mogli živjeti i možda još uvijek žive pripadnici male *dönme* zajednice koji su vjerovatno čuvali njegov grob. Svoju pažnju posvećuje i Kuli Balšića u kojoj se nalaze mogući tragovi Šabtajova boravka. Na kraju razmatra okolnosti podizanja u svijetu jedinstvene statue Šabtaja Cvi 2020. godine, koja danas predstavlja jedno sasvim novo mjesto pamćenja.

Ključne riječi: *Šabtaj Cvi, Ulcinj, Jevreji, Albanci, Crna Gora, judaizam, islam, dönme, hodočašće, mjesta pamćenja*

* Ovaj tekst je nastao kao rezultat standardnog grantovskog projekta br. 20-02699S „Jevreji u Crnoj Gori: od nevidljivosti do zajednice“, finansiranog Grantovskom agencijom Češke republike (GA ČR) / Tento text vznikl v rámci standardního grantového projektu č. 20-02699S „Židé v Černé Hoře: od neviditelnosti k obci“, financovaného Grantovou agenturou České republiky (GA ČR).

Ulcinj, u 17. vijeku jedan piratski grad na periferiji Osmanske Carevine, danas najjužniji grad crnogorske jadranske obale čija je privreda već od vremena socijalističke Jugoslavije uveliko okrenuta turizmu, neraskidivo je povezan s jednim čuvenim i kontraverznim poglavljem iz jevrejske istorije. Riječ je o „lažnom“ ili „mističnom“ mesiji Šabtaju Cvi koji je tamo proveo u izgnanstvu posljednje godine svog života (1673–1676), u Ulcinju je umro i bio sahranjen. U prvom dijelu ove studije nastojat ćemo da na osnovu dostupnih istorijskih izvora i savremene stručne literature rezimiramo u glavnim crtama sve što je poznato o razlozima zašto je Šabtaj Cvi (nakon konverzije prema islamu 1666. poznat zvanično kao Aziz Mehmed) protjeran u Ulcinj, kakav je bio njegov statut tokom ulcinjskog egzila, šta se zna o njegovom tadašnjem vjerskom i porodičnom životu, okolnostima njegove smrti i sahrane. U drugom djelu članka, razmatrat ćemo savremeno nasljeđe Šabtajova boravka u današnjem Ulcinju: moguće materijalne tragove, mjesta pamćenja, lokalna predanja i turističku valorizaciju ove svjetski poznate ličnosti. Ovaj dio teksta bazira se pored pisanih izvora, periodike i internetskih izvora na rezultatima antropološko-istorijskog terenskog istraživanja u Ulcinju i polustrukturiranim razgovorima s lokalnim informatorima.

Šabtaj Cvi – život, mesijanizam i konverzija

Šabtaj Cvi rođen je 1626. u Smirni (današnji Izmir u Turskoj) u porodici koja je pripadala drevnoj zajednici egejskih Jevreja, tzv. Romaiota, a ne sefardskih Jevreja koji su se u Osmansku Carevinu naselili u velikom broju nakon egzodusa iz Španije 1492. godine, kao što se ponekad pogrešno navodi (Benbassa & Rodrigue, 1993: 129). Polovinom vijeka Šabtaj Cvi je povjerovao da je Mesija. Otišao je u Svetu Zemlju u kojoj mu je to potvrdio uticajni kabalistički mističar Nathan iz Gaze. Sâm Šabtaj nije vodio nikakve pismene bilješke i suština njegovog učenja ni do danas nije uvijek potpuno jasna. Njegove pristalice su se spremale za masovni povratak u Palestinu. Vijesti o dolasku Mesije izazvale su veliki odjek naročito među Aškenazima, nad kojima su u to doba stravične zločine izvršili pobunjenici Bogdana Hmeljnickog u Ukrajini (Marriott, 2015).

Šabtajova popularnost je podrivala pozicije ortodoksnog učenja te je naišla na osudu mnogih rabina. Vezir Ahmed-paša Čuprilić (tur. Köprülü Fazıl Ahmed Paşa) naredio je 1666. da ga liše slobode. Slična sudbina je sredinom 17. vijeka u osmanskoj imperiji zadesila i neke druge neortodoksne vjerske predstavnike, uključujući muslimane, ukoliko je vlast iz nekog razloga smatrala da njihove ideje i aktivnosti predstavljaju potencijalnu prijetnju stabilnosti države i javnom redu. Kad mu je sultan Mehmed IV dao da bira između

smrti i prelaska na islam, čime je želio da neutrališe nekontrolisani uticaj karizmatičnog učenjaka na šire jevrejske mase, Šabtaj je promijenio vjeru i uzeo ime Aziz Mehmed. Nakon toga bio je protjeran u tvrđavu Kilitbahir (Abydos) na obali Dardanela, gdje se oko njega ipak okupio krug pristalica (Sisman, 2015: 58–59).

Okolnosti Šabtajove konverzije u širem kontekstu problematike konverzija prema islamu kao privilegiranoj religiji koji je upravo u drugoj polovini 17. vijeka pod vladavinom sultana Mehmeta IV. intenzivirao, uvjerljivo objašnjava historičar Cengiz Sisman. Očekivalo se da će se konvertiti integritati u osmansko društvo posredstvom prihvatanja nove konfesije, odjeće, kulture i jezika. Povećavanje ukupnog broja muslimana u Carstvu, posebno u slučaju prelaska na islam viđenih ličnosti iz drugih vjerskih sredina, smatralo se ne bez razloga za jednu efikasnu strategiju u cilju daljeg ojačavanja i učvršćivanja osmanske vladavine u tada sve rasprostranjenijoj i mnogoljudnijoj carevini. Pored nove odjeće i određene sume novca, „...novi muslimani mogli su biti nagrađeni privilegiranim pozicijama u skladu s njihovim sposobnostima i svojim socijalnim ili vjerskim statutom u svojim bivšim zajednicama. Šabtajevе svjetske i religijske zasluge bile su priznate sa strane Osmanlija, koji su ga nakon konverzije nagradili prestižnim imenom Aziz Mehmed Efendi“ (Sisman, 2015: 79). Pored počasne odjeće i određene količine srebra, dobio je poziciju umirovljenog vratar srednje kapije carske palate (tur. *kapu ortası takaudu ile erzani buyruldu*) uz odgovarajuću carsku penziju od 150 akči dnevno. Poziciju carskog kapidžibaše (*kapıcıbaşı*), kojeg moramo zamišljati prije kao jednog važnog čuvara carskog protokola odgovornog za održavanje dvorskog ceremonijala nego stvarnog vratar, Šabtaj u stvari nije nikada realno obavljao, iako se iz formalnih razloga pod imenom Mehmed navodi na spisku umirovljenih aga carske palate. I sâm Šabtaj, navodi Sisman, referisao je na ovu poziciju u pismu koje je napisao svom bratu nedjelju dana nakon prelaska na islam. Pismo je potpisao kao „Tvoj Brat Mehmed *Kapıcıbaşı oturak*“, dakle, „glavni vratar kapije u penziji“ (Sisman, 2015: 79–81). Ove činjenice su važne za bolje razumijevanje društvene pozicije i životnih uslova Šatbaja Cvi tokom njegovog kasnijeg boravka u Ulcinju koji je u centru naše pažnje.

Šabtajovo preobraćanje je u jevrejskom svijetu izazvalo šok i razočaranje. Dio njegovih pristalica mu je ipak ostao vjeran. Po nekim njihovim tumačenjima Šabtajova promjena vjere shvaćena je kao mistični akt dubokog značenja. Dio njegovih sljedbenika je po njegovom uzoru primio islam. Prema nekim interpretacijama Šabtaj je vjerovao da se dio „božanske istine“ nalazi i u drugim religijama, i da će mu prihvatanje islama pomoći da sakupi još koju neophodnu „iskricu istine“ u interesu konačnog iskupljenja čovječanstva. Ipak, svoju staru vjeru nije trajno napustio – možda je, s obzirom na to

da je javni povratak staroj vjeri bio nakon konverzije prema islamu isključen, postao krypto-Jevrej. Možda je islam primio čisto formalno, a možda je stvarno krenuo unikatnim putem jevrejskoislamskog sinkretizma.¹

Vijesti da Šabtajovi sljedbenici i dalje praktikuju neke jevrejske običaje navele su osmanske vlasti da ga 1672. godine ponovo zatvore u Drinopolju. U tadašnjem vjerskom i političkom kontekstu, povratak poznatog i uticajnog čovjeka kao što je bio Aziz Mehmed, zajedno sa njegovim pristalicama, religiji kojoj je pripadao prije prelaska na islam bio je apsolutno neprihvatljiv i trebalo ga je kazniti smrću. Ovo pravilo koje je važno u osmanskoj imperiji efektivno je zabranjivalo Šabtajovim pristalicama da se otvoreno vrte judaizmu, kako za njegovog života, tako i nakon njegove smrti. Šabtaj je u Drinopolju ponovo izveden pred sultana, velikog vezira i druge ključne ličnosti Osmanskog Carstva. Svjedoci su optužili Aziz Mehmeda da se molio ispred ljudi koji su imali kipe (jevrejske ritualne kapice) i tfile (jevrejska ritualna odjeća) i da je pio vino u prisustvu žena. Na osnovu ovoga svjedočanstva, proglašen je krivim, ali je njegovo pogubljenje odloženo zbog ramazana, kada ne valja prolivati ljudsku krv. Kad je ramazan prošao, sultan se predomislio i promijenio je presudu. Iako optuživan za otklon od islama, važno je napomenuti da je Šabtaj i dalje zvanično ostao musliman koji nije javno napustio islamsku vjeru, što je sigurno doprinijelo činjenici da je uprkos važnim optužbama ipak uspio sačuvati život.

Sredinom januara 1673. Šabtaj je zajedno sa svojim najbližim sljedbenicima protjeran u Ulcinj, primorski grad na jugoistočnoj obali Jadrana na periferiji Osmanskog Carstva, gdje u to vrijeme nisu živjeli Jevreji ili su tamo bili prisutni u sasvim zanemarljivom broju. Osmanska vlast je odlukom o protjerivanju u ovaj grad očito nastojala da Šabtaja društveno izolira i spriječi njegov uticaj na šire jevrejske mase. Moguće da je iza ove odluke stajao veliki vezir, koji je bio iz porodice albanskog porijekla i vjerovatno je znao za ovaj grad na jadranskoj obali današnje Crne Gore, tada kao i danas pretežno naseljen Albancima (Sisman, 2015: 108). Ulcinj (Ulqin na albanskom jeziku) bio je u to vrijeme poznat prije svega pod svojim talijanskim imenom Dulcigno, odnosno pod turskim imenom Ulgiin. U drugoj polovini 17. vijeka je zahvaljujući sabatejancima dobio i hebrejsko ime – Alkum (Alqum). Ime predstavlja aluziju na izvorni hebrejski tekst iz starozavjetnih Poslovia (30:31 „car na koga niko ne ustaje“ – na hebr. melekh Qalqum). Gershom Scholem, autor

¹ Ključna svjedočanstva savremenika o Šabtaju Cvi u engleskom prevodu objavio je David J. Halperin (Halperin, 2007). U prvoj deceniji 18. vijeka, jevrejski učenjak iz Amsterdama Leyd ben Ozer rezimirao je kao jedan od prvih autora Šabtajov životni put i učenje iz jednog kritičnog ugla. Savremeno naučno izdanje njegovog djela *Ljepota đavola*, izvorno pisanog na jidišu, dostupno je u francuskom prevodu Nathana Weinstocka (Ozer, 2011).

najpoznatije biografije Šabtaja Cvi, navodi da je ova asocijacija vjerovatno djelo samog Šabtaja. Napominje da se javlja između ostalog i u njegovom pismu iz proljeća 1676. „datog u Alqumu“, koje je potpisao kao „kralj kraljeva“ (Scholem, 2016: 883).

Šabtaj Cvi u Ulcinju (1673–1676)

Početkom 1673. Šabtaj Cvi zajedno sa suprugom Sarom, sinom Ismailom i ćerkom dospio je pod osmanskim pratnjom u Ulcinj. Ovdje je živio u Starom gradu iznad mora u ulcinjskoj tvrđavi (Kalaja), najvjerovatnije u zgradi danas poznatoj kao Kula Balšića. Novinar i publicista Mustafa Canka navodi da je „u Ulcinj (u svoj Alkum, kako ga je nazivao) (...) došao sa zvanjem bivšeg sultanovog kapidži-baše, tj. vrataru u penziji. Nosio je muslimansko ime Mehmet Efendi, tiho je živio i molio se u Kuli Balšića, a na trećem spratu te monumentalne građevine isklesao je dvije velike Davidove zvijezde u zidu“ (Canka, 2020: 78). Činjenica da je u Ulcinju zajedno sa njim boravila i njegova porodica dokazuje da Šabtaj nije bio tretiran kao zatvorenik. Slobodno se kretao po tvrđavi i povremeno je silazio i u grad. Poznato je da su njegovi sljedbenici brzo našli put do njega, i da mu nije branjeno da prima posjetioce koji su povremeno dolazili tokom cijelog njegovog boravka, sve do zadnjih dana (Scholem, 2016: 882–83). Iz Ulcinja održavao je kontakte s jevrejskom zajednicom iz albanskog grada Berata, najbližom jevrejskom zajednicom unutar granica Osmanskog Carstva (Berat je od Ulcinja udaljen 228 kilometara. Geografski najbliža je Ulcinju ipak bila dubrovačka jevrejska zajednica, Dubrovnik je od Ulcinja udaljen 156 kilometara).

Šabtaj se vjerovatno nadao da će se jednog dana vratiti u Solun ili Drinopolj gdje su živjele veće zajednice njegovih sljedbenika. Međutim, ni lokalna sredina mu nije bila neprijateljski naklonjena, naprotiv: Ulcinjani su se prema njemu odnosili s poštovanjem. Kako napominje historičar Cingiz Sisman: „Lokalna populacija se većim dijelom sastojala od bektašija, koji su se prema njemu odnosili kao prema jednom učenjaku i mistiku koji je postao prognanik iz političkih razloga. Aziz Mehmedu nije bilo teško da komunicira sa bektašijama, zato što je već bio upoznat sa njihovom tradicijom. Imao je turskog pomoćnika po imenu Molla Ali. Imamo oskudne informacije o njegovom identitetu, ali je upravo on prenosio Aziz Mehmedove poruke i pisma u druge gradove“ (Sisman, 2015: 110–11). Iako je većinu vremena u Ulcinju provodio relativno usamljen, uspijevaio je da održava kontakte sa svojim sljedbenicima iz Carigrada, Drinopolja, Sofije, Salonike i Kastorije (Scholem, 2016: 899).

Prema mišljenju Gerschoma Scholema, jednog od pristalica raširene teze da je karizmatični „lažni mesija“ u stvari patio od određenih psihičkih

problema koji su uticali na njegova uvjerenja i ponašanje, „i u Ulcinju (Dulcigno), Šabtajov život je pokazivao svoj već od ranije poznati manio-depresivni ritam“ (Scholem, 2016: 884). O tome prema njemu svjedoči sačuvana korespondencija, koja se više sastoji od kratkih poruka nego dugih pisama. U jednoj od njih, javlja se aluzija da bi se Šabtaj mogao „vratiti“ dvadeset četvrtog dana mjeseca Kislev jevrejske 5434. godine (21. decembra 1673). Po Scholemu nije jasno da li se najavljeni „povratak“ odnosio na mogući fizički povratak iz ulcinjskog nedobrovoljnog egzila ili možda na puni povratak judaizmu sedam godina nakon prelaska na islam (Scholem, 2016: 884). Mnoge Šabtajove pristalice razasute po svijetu vjerovala su da će se njihov mesije vratiti iz egzila i nastaviti svoju misiju iskupljenja. „Iako su neki njegovi vjernici htjeli da ga u egzilu posjete, dozvolio je to samo onima koji su došli na njegov lični poziv. Između njih su bili Šemaja de Majo, Mejr Rofe, Samuel Gandur, Samuel Primo i Nathan od Gaze. Tokom svog egzila, podlijegavao je drastičnim promjenama raspoloženja, od apsolutnog razočaranja i depresije do apsolutne sreće i optimizma. Posjetio, kuriri i pisma bili su glavna sredstva uz čiju je pomoć slao svoje poruke vjernicima, razasutim po cijelom Osmanskom carstvu i Evropi. Godinu dana nakon prognanstva u Ulcinju, napisao je pismo svojim vjernicima, u kojem ih je zamolio da ga prestanu zvati mesijom, kraljem ili drugim sličnim epitetima, nego da ga zovu samo „rebe“ (haham) ili „brat“. Ovo je ličilo na njegove tvrdnje pred osmanskim vlastima tokom odbrane na suđenjima: da je bio samo jedan rabin! Još uvijek se nadao da će se iz egzila vratiti i nije želio da ima dodatne probleme s osmanskim ili jevrejskim vlastima. Umjesto toga je sugerirao, čak urgirao, da njegovi vjernici za sada sahrane svoju vjeru ili tikun (*tiqqun*) u svojim srcima“ (Sisman, 2015: 111).

Šabtajova supruga Sara umrla je u Ulcinju 1674. godine.² Lokacija njenog groba nije poznata. Šabtaj je nastojao da se ponovo oženi. Njegova prva izabrana zaručnica, ćerka rabina iz Sofije, umrla je prije nego što je stigla otputovati u Ulcinj da se vjenča. Šabtaj je nakon toga zapitao ćerku Jozefa Filozofa (Joseph Philosophos), jednog od vodećih solunskih rabina i svog vjernog sljedbenika. S obzirom na činjenicu da je Šabtaj zvanično bio musliman, Jozef Filozof sa cijelom familijom prešao je na islam da bi ispunio Šabtajovu želju. Postao je Abdulgaffar Efendi, dok je njegova ćerka Ester uzela muslimansko ime Ajša (Ayşe). Ajša je u pratnji svog brata poslata u Ulcinj, gdje se 1675. udala za Šabtaja, čime je postala njegova peta i zadnja supruga (djece iz ovog relativno kratkotrajnog braka prema raspoloživim izvorima nije bilo). Prema

² Ulogu žena u sabatejanskom pokretu istražila je istoričarka Ada Rapoport-Albert (Rapoport-Albert, 2015). Životu Šabtajove supruge Sare i njenom mjestu sabatejanskom pokretu posvetio se Alexander van der Haven (Van der Haven, 2012) kao i Henry Abramson u jednom od svojih predavanja na jevrejske istorijske teme (Abramson, 2016).

svjedočanstvu Šabtajovog sljedbenika Baruha Areza (Baruch Arezzo), koje citira i Gerschom Scholem, svadba je imala jevrejski vjerski karakter („u skladu s religijom Mosesa i Izraela“) (Halperin, 2007: 83; Scholem, 2016: 886). Prema tradiciji koja se sačuvala u kriptojevrejskim krugovima njegovih vjernih sljedbenika, izvorno ime zadnje Šabtajove supruge bilo je Johebed (Jochebed ili Yocheved). Međutim, u Šabtajovu pismu Jozefu Filozofu iz proljeća 1676. kao njeno ime je navedeno Ester. Ovo pismo je ponovo potpisao kao „Mesije Boga Izraela i Judeje“, što prema svemu sudeći znači da je opet povjerovao u svoju mesijansku misiju. Nakon jevrejskog praznika Pesaha 1676. Šabtaj je slao više pisama raznim jevrejskim opštinama u nekoliko gradova poput Sofije, neke od njih sa mističnim porukama i vjerskim metaforama. Jedno od njih potpisao je hibridnim jevrejsko-muslimanskim imenom kao Šabtaj Mehmed Cvi (Sisman, 2015: 113).

Na proljeće 1676. Šabtaj je imao još jednu „veliku iluminaciju“ tokom koje se ponašao na čudan način. Pješke je sišao u dio grada gdje su živjeli osmanski činovnici, oko ponoći je istupio na „zidine kule“³ pjevajući pjesme i vjerske himnuse. Uprkos tome što su osmanski činovnici, pa i samo stanovništvo mogli njegovo ponašanje shvatati kao nepristojno i provokativno, Šabtaju se na kraju ništa nije desilo niti je morao odgovarati. U kasnijim šabtejskim legendama, priča o ovom događaju je obogaćena detaljima o mesijevoj čudesnoj pobjedi u borbi protiv ljutih i brojčano nadmoćnih protivnika (Scholem, 2016: 914).

Iz augusta 1676. potiče Šabtajovo zadnje sačuvano, vlastitom rukom potpisano pismo, datirano u Alkumu, koje je uputio predstavnicima jevrejske opštine iz Berata („Arnautskog Beograda“) u Albaniji (Scholem, 2016: 898–9). U ovom pismu moli svoje sljedbenike iz tog grada da mu što hitnije pošalju *mahzor*, molitvenik koji se koristi za (u to vrijeme već uskoro nadolazeći) praznik Jom Kipur. Potpisao se kao „Mesije Boga Izraela i Judeje Šabtaj Cvi“. Ovo pismo jasno dokazuje da je ostao privržen jevrejskoj vjerskoj praksi, što naravno ne mora predstavljati punu istinu o njegovom kompleksnom vjerskom identitetu. 5. septembra 1676, nepune dvije nedjelje prije njegove smrti, u posjetu Šabtaju je došao njegov sljedbenik iz Sofije Jozef Kariljo (Joseph Carillo) u pratnji Abrahama Kardoza (Cardozo). Lični poziv im je uručio Molla Ali, kojeg je Šabtaj tim povodom slao u Drinopolj, odakle su njih dvoje zajedno krenuli na put. Stigli su tri dana prije jevrejske nove godine 5437. Kad su ušli u njegovu sobu, Šabtaj je upravo s velikom pažnjom nekoliko puta

³ Scholem spekuliše da se moglo raditi o munari (Scholem, 2016: 914), iako u Ulcinju ni kula u pravom smislu riječi nije falilo. Halperin prevodi izvorni pasus s hebrejskog teksta Baruha Areco na engleski jednostavno kao „the tower wall“, što nedvosmisleno upućuje na kulu u okviru bedema (Halperin, 2007: 85).

zaredom čitao pismo jednog jevrejskog učenjaka iz Maghreba. Prema Kardozovom svjedočanstvu koje je zabilježeno nekoliko godina kasnije u pismu datiranom u Carigradu na proljeće 1682., Šabtaj je posjetio nakon jevrejske nove godine (Roš Hašana) doveo do plaže gdje im je rekao: „Vratite se u svoje domove. Koliko dugo ćete još vjerovati u mene? Možda sve dok nećete vidjeti ispod one stijene na obali?“⁴ Kardozo u svom pismu priznaje da ni on ni Kariljo nisu tada slutili šta njegove riječi znače. „Napustili smo Alkum, i on je umro na Dan pomirenja, rano ujutro...“ (Halperin, 2007: 187).

Šabtaj Cvi je umro u Ulcinju dva mjeseca nakon svog pedesetog rođendana, na najveći jevrejski praznik Jom Kipur (Dan pomirenja), 17. septembra 1676., tačno deset godina nakon prelaska na islam, u prisustvu svoje supruge. Prema tradiciji, umro je ujutro između 9 i 10 sati, u vrijeme molitve *necilah* koja se smatra za najsvetiji trenutak cijele godine. Gershom Scholem napominje da se vjeruje da je i Mojsije preminuo upravo u ovom trenutku (Scholem, 2016: 917–18). Prema jednom od predanja koje su sačuvali njegovi sljedbenici, Šabtaj je prije smrti patio od visoke temperature koja je trajala mjesec i po dana. To je tvrdio Jakub Čelebi (Yakub Čelebi), vjerovatno zadnji posjetilac koji je imao priliku da vidi Šabtaja prije smrti. Prema legendi, koju je zabilježio Baruh Areco (Baruch Arezzo), Šabtaj je nekoliko dana prije toga povjerio svome bratu Elijahu, supruzi i rabinima koji su tada bili s njim da će napustiti ovaj svijet upravo na Jom Kipur. Zamolio ih je da nakon toga njegovo tijelo prenesu u pećinu na morskoj obali koju je za tu priliku lično pripremio. Nakon tri dana, zamolio je Šabtaj, neka njegov brat uđe u pećinu. Njegova posljednja želja je ispunjena. Na ulasku u pećinu, tri dana nakon što su tamo ostavili Šabtajovo beživotno tijelo, njegov brat je sreo dva zmaja koji su čuvali ulaz. Kad je ušao unutra, pećina je bila prazna, ali puna svjetla (Halperin, 2007: 88; Sisman, 2015: 114). Ova legenda potiče iz jevrejskih, odnosno kriptojevrejskih krugova Šabtajovih sljedbenika. Mustafa Canka zabilježio je u knjizi *Ulcinj u osmanskoj imperiji* jednu drugu, lokalnu legendu o smrti ove ličnosti. Karakteristično je da legenda koja se sačuvala u samom Ulcinju nema specifične jevrejske, ni muslimanske, ni druge jasno konfesionalno određene elemente, u suštini se radi o lijepoj priči o jednom mudrom i humanom čovjeku sa univerzalnom porukom: „Ostalo je sačuvano predanje da je jedan dječak pao sa smokve i na licu mjesta ostao mrtav, iako ga je ranije Šabetaj upozorio da se tamo ne penje. Osjećajući da je on, mesija, možda, kriv za dječakovu smrt Šabetaj zamoli Boga da dječaka oživi, a da njemu oduzme život, što Milostivi prihvati“ (Canka, 2012: 43). Istu legendu

⁴ Izvorno svjedočanstvo u prevodu na engleski donosi Halperin (Halperin, 2007: 186–187), vidi takođe (Scholem, 2016: 917–918).

takođe donosi Stephen Schwartz u knjizi *Sarajevo Rose: A Balkan Jewish Notebook* (Schwartz, 2005: 225–26).

Mnogi detalji o životu, razvoju vjerskih uvjerenja i društvenom položaju Šabtaja Cvi tokom nekoliko godina ulcinjskog egzila nisu sasvim rasvijetljeni. Istoričar Cengiz Sisman citira osmanski dokument, koji je potpisao dizdar (glavni zapovjednik) ulcinjske tvrđave 27. oktobra 1676. U ovom tekstu, nepoznatom ranijim istraživačima, ulcinjski dizdar obavještava vlasti da je Mehmet Aziz umro i zato mu se prestaje isplaćivati plata. Na osnovu ove činjenice, uvjeren je Sisman, možemo zaključiti da Šabtaj nije pao u nemilost kod osmanskih vlasti nakon protjerivanja iz Drinopolja, ukoliko mu je tokom ulcinjskog egzila sve do zadnjih dana života isplaćivana redovna plata. U stvari, ova informacija predstavlja još jednu potvrdu da Šabtaj u Ulcinju nije živio kao klasični zatvorenik lišen slobode (Sisman, 2015: 114). Ulcinjska tvrđava, gdje je stanovao zajedno s porodicom i uskim krugom sljedbenika i gdje je povremeno primao posjetioce iz relativno udaljenih mjesta sa kojima se dopisivao, u svakom slučaju nije bila nikakva „prokleta avlija“. Nakon sahrane, Šabtajov brat Elijah poveo je sa sobom Šabtajovu udovicu i djecu u Solun i kasnije u Drinopolj.⁵ Tokom njegova izgnanstva u Ulcinju, većina Šabtajovih pristalica koncentrisala se u Solunu, gradu koji je predstavljao glavni centar šabtajanskog kulta sve do početka 20. vijeka (Sisman, 2015: 114).

Ipak, smrt navodnog mesije predstavljala je veliki šok i zagonetku za njegove zadrte pristalice koje su u njegovu misiju za razliku od većeg dijela razočaranih jevrejskih masa vjerovala i nakon kontroverzne konverzije. „Mnogi od njih, uključujući Natana /od Gaze/, ostavljali su vijest o njegovoj smrti za sebe i nisu o njoj govorili, sve dok se nije pojavila ideja da se u stvari nije radilo o ‘stvarnoj smrti’“ (Sisman, 2015: 114). Tokom nekoliko narednih godina, rodila se šabatejanska doktrina koja je ovaj traumatičan događaj objašnjavala vjernicima dovoljno uvjerljivo da bi bio osiguran opstanak kriptojevrejske zajednice uprkos smrti duhovnog vođe kojeg su smatrali za mesiju. Šabtajovi sljedbenici koji su primili islam nisu smjeli, kao što smo već naveli, da se otvoreno vrate judaizmu nakon konverzije. Od većine Jevreja razlikovali su se vjerom u Šabtajovu mesijansku misiju i njegovanjem Šabtajova kulta, s vremenom i nekim drugim elementima svojih vjerovanja i ritualne prakse. U godinama nakon Šabtajove smrti, u Osmanskoj Carevini formirala se specifična kriptojevrejska zajednica šabatejanaca, napoznatija pod turskim nazivom *dönme* (preobraćenici). Pripadnici ove zajednice bili su uglavnom koncentrisani u velikim gradovima poput Soluna, Carigrada i Smirne (Izmir).

⁵ Šabtajov sin Išmael u kojeg su polagane mnoge mesijanističke nade tokom očevoeg života i još više nakon njegove smrti umro je još kao dijete nedugo nakon odlaska iz Ulcinja (Halperin, 1996).

Danas se još uvijek mogu naći uglavnom u Turskoj (Baer, 2010). Svi su vjerovatno znali za ulogu Ulcinja u priči o Šabtaju i neki su se povremeno odlučivali i da posjete ovaj grad i Šabtajov grob. „Sve do početka 20. stoljeća za njih je Ulcinj bio najvažnije hodočasničko mjesto. Posljednjih godina primjetno je da se šabatajanci vraćaju u Alkum, a posjećuju i Bar“, tvrdi Mustafa Canka (Canka, 2020: 79).

Materijalni tragovi, mjesta pamćenja i lokalna predanja u današnjem Ulcinju

U sljedećem dijelu teksta fokusirat ćemo se na moguće materijalne tragove, mjesta pamćenja i lokalna predanja vezana za boravak „mističnog mesije“ Šabtaja Cvi u Ulcinju. Razmatrat ćemo moguće tragove njegovog prisustva u Kuli Balšića u sklopu ulcinjske tvrđave, pitanja vezana za lokaciju njegovog groba i tradiciju hodočašća o kojoj postoji više tragova i svjedočanstava, kao i okolnosti postavljanja na svijetu jedinstvene statue Šabtaja Cvi kao jednog novog mjesta pamćenja 2020. godine. Pored toga, razmotrit ćemo i pitanje da li su u Ulcinju živjeli ili još uvijek žive Šabtajovi sljedbenici, odnosno pripadnici *dōnme* zajednice ili njihovi u raznoj mjeri već asimilirani potomci. Djelimično ćemo se osvrnuti i na problematiku savremene valorizacije nasljeđa Šabtaja Cvi u turističkoj promociji i ponudi grada Ulcinja.

Tragovi „mističnog mesije“ u Kuli Balšića?

Kula Balšića, izgrađena krajem 14. i početkom 15. vijeka u vrijeme vladavine srednjovjekovne dinastije Balšića i dograđivana u vrijeme osmanske vladavine, ima zapaženo mjesto u okviru ulcinjske tvrđave u kojoj vizuelno dominira. Na njenom gornjem spratu sačuvano je nekoliko materijalnih tragova koji idu u prilog tradiciji da je upravo ovdje boravio Šabtaj Cvi tokom svog ulcinjskog izgnanstva. Kako piše istoričarka i turkološkinja Olga Zirojević, „na trećem spratu ove kule, nalaze se dve šestokrake zvezde u krugu, što svakako treba dovesti u vezu sa boravkom Jevreja u ovom gradu. Zna se da je Sabataj Cevi, tačnije Šabataj ben Mordehaj Cevi, osnivač jednog od najjačih i najpoznatijih mesijanskih pokreta jevrejstva, bio proteran u Ulcinj, gde je i umro 1676“ (Zirojević, 2009: 72). Ove šestokrake zvijezde i druge dekoracije nalaze se u sobi koja je donedavno u okviru muzeja smještenog u ulcinjskoj tvrđavi funkcionisala kao arheološka radionica. Ukrasi su mnogo godina bili prikriveni daskama (u funkciji izolacije dijela zida oko prozora) koje su skinite tek prilikom preuređenja postavke. Zato donedavno nisu bili poznati široj

javnosti (Canka, razgovor 2021). Danas je i ova prostorija već otvorena za posjetioce u okviru nove stalne muzejske izložbe.⁶

Moramo imati u vidu da šestokrake (Davidove) zvijezde, koje su tokom 20. vijeka postale definitivno i čvrsto povezane sa jevrejskim, odnosno izraelskim vjerskim i nacionalnim identitetom, nisu u Šabtajovo vrijeme predstavljale ekskluzivno jevrejski simbol i široko su se koristile u prostoru istočnog Mediterana i Balkana. Šestokrake zvijezde imaju naprimjer zapaženo mjesto u unutrašnjoj dekoraciji čuvene Husein-pašine džamije u Pljevljima s kraja 16. vijeka, koja se ne dovodi u nikakve veze s Jevrejima. Profesor Eliezer Papo iz Negevskog univerziteta Ben Gurion u Ber Ševi u Izraelu, stručnjak za ranonovjekovnu istoriju i književnost sefardskih Jevreja rođen u Sarajevu, navodi da su se Davidove zvijezde često pojavljivale u okviru islamskih dekoracija. Međutim, upozorava Papo, u Kuli Balšića sačuvana je još jedna dekoracija izrezana u kamenu u obliku zmije koja se spušta sa drveta. Ova dekoracija predstavlja po njemu jednu znatno snažniju indicaciju da je Kula Balšića povezana sa sabatejancima (i indirektno takođe ide u prilog uvjerenju da Davidove zvijezde na suprotnoj strani sobe ipak treba razmatrati prvenstveno u kontekstu (kripto)jevrejske ikonografije). Naime, reljefi zmija koje se spuštaju s drva korespondiraju sa Šabtajovom interpretacijom legende o rajskom vrtu iz Knjige Genesis. Šabtajovi sljedbenici, koji su postali zvanično muslimani, vjerovali su da će mesije jednog dana doći da ljudima pomogne da se spuste s drva poznanja dobra i zla i da se umjesto toga popnu na drvo života. U judaizmu kao i ranom hrišćanstvu, postoje snažne korelacije između zmije i koncepta mesije. Pored toga, Šabtajovi sljedbenici znali su ga zvati Ilan, što na hebrejskom znači drvo. Kombinacija drva i zmije prema Papu predstavlja „prepoznatljiv simbol Šabtaja Cvi“. Dodaje da se isti simboli nalaze na nadgrobnim spomenicima nekih šabatejanaca sahranjenih u Istanbulu (Lipchitz, 2018).

Dva prozora s pomenutim dekoracijama nalaze se na najvišem spratu Kule Balšića. Mustafa Canka pomenuo je tokom naše zajedničke posjete u septembru 2021. da se vjeruje da je gornji sprat dograđen nakon Šabtajovog dolaska u grad. Iz prvog prozora ukrašenog sa svake strane reljefom drva sa zmijom pruža se veličanstven pogled prema pješčanoj Maloj plaži, obali sjeverne Albanije koja se gubi u magli i otvorenom Jadranskom moru na jugu. Prozore na suprotnoj strani dekoriraju dvije odlično očuvane Davidove zvijezde. S ovog prozora pruža se pogled na dio bedema ulcinjske tvrđave i obalu Liman na drugoj strani Starog grada, iznad koje je Šabtaj prema mišljenju

⁶ Sadašnja muzejska postavka nema nikakvu vezu s vjerovatnim boravkom Šabtaja Cvi u Kuli Balšića i gradu Ulcinju. Sastoji se od istorijskih, crnobijelih slika Ulcinja i njegovih žitelja snimljenih uglavnom u prvoj polovini 20. vijeka, obješenih na zidovima.

mnogih bio u septembru 1676. godine sahranjen. O nastanku reljefa ne postoje pismeni tragovi. S obzirom na činjenicu da je Šabtaj prema većem broju vjerodostojnih izvora proveo zadnje godine života u ulcinjskoj tvrđavi, vrlo je vjerovatno da je živio upravo ovdje. Ipak, nije sasvim isključena ni mogućnost da ovi ukrasi nisu isklesani tokom Šabtajova boravka nego tek nakon njegove smrti od strane njegovih sljedbenika koji su posjećivali njegov grob u Ulcinju kao hodočasnici ili onih koji su možda bili nastanjeni u samom gradu Ulcinju.

U izvorima savremenika koji su Šabtaja lično posjetili tokom njegovog boravka u Ulcinju kao i u nekim legendama, nalazimo na nekoliko pomena koji su vezani za pojedine detalje prirodne sredine u neposrednoj blizini Starog grada. Posebno se pominju plaža, kamene stijene i pećina. Plažu koja se pominje u izvorima o jednoj od zadnjih Šabtajovih šetnji sa sljebenicama nekoliko dana prije smrti možemo gotovo sa sigurnošću poistovjetiti sa Malom plažom, koja počinje odmah ispod bedema Starog grada. Stijene o kojima je tom prilikom vjerovatno govorio Šabtaj („...Koliko dugo ćete još vjerovati u mene? Možda sve dok nećete vidjeti ispod one stijene na obali?“) dižu se i danas na suprotnoj strani ove danas popularne centralne gradske plaže. Prema jednoj od legendi koju smo pomenuli ranije, Šabtaj je želio da njegovo tijelo nakon smrti ostave u pećini na morskoj obali koju je za tu priliku lično unaprijed pripremio. Špilje se danas nalaze na više lokacija u okolini Starog grada, neke odmah ispod gradskih bedema prema moru, druge dalje prema uvali Liman (iznad koje je, kao što smo već naveli, prema mišljenju mnogih Šabtaj bio sahranjen na mjestu sa pogledom na more). S obzirom na eroziju i druge prirodne kao i civilizacijske faktore, ambijent Starog grada i njegove neposredne okoline danas naravno nije sasvim identičan sa onim iz druge polovine 17. vijeka. Ne postoji usmena tradicija niti pisani izvori koji bi nam sa sigurnošću omogućili poistovjetiti prirodne pojave iz svjedočanstva i legendi s konkretnim lokacijama. Ipak, pomeni pećine, stijene i plaže u bliskoj okolini grada poklapaju se s ulcinjskim prirodnim pejzažom koji je i danas u glavnim okvirima sačuvan i prepoznatljiv.

Dönme u Ulcinju?

Pretpostavlja se da su se neki Šabtajovi sljedbenici (ali možda i neki Jevreji koji su svoju vjeru praktikovali na uobičajen način) nastanili u Ulcinju krajem 17. vijeka i u 18. vijeku. „U Ulcinju žive besprijekornim životom muslimana, iako se bilježe slučajevi zadržavanja jevrejskih imena. Neki Jakov Cvi pominje se u gradu 1698. godine.⁷ Krajem januara 1721. g. nalazimo

⁷ Pomenuti Jakov Cvi nije nužno morao biti rodbinski povezan s porodicom Šabtaja Cvi. David J. Halperin upozorava na jedan sličan slučaj – pogrešnu pretpostavku prema kojoj se Šabtajov sin Išmael vratio judaizmu da bi početkom 18. vijeka služio kao rabin u Sarajevu

trgovca, Ulcinjanina Jakova, koji je u Dubrovnik donio tri vreće duvana. Koheziju i svijest o pripadnosti još jednoj etničkoj, vjerskoj i kulturnoj zajednici nastoje u Ulcinju očuvati kroz neke praktične obrede sabatanizma u tajnosti i, posebno, ženeći se i udavajući se međusobno. Ali, skučenost na svoje resurse dovela ih je vremenom do sebičnosti i uskosti. Njihovim životima dominira vjera. Ljubomorno čuvaju svoju tradiciju koje su donijeli iz Španije. Nikada nijesu prestali da *jedu po jevrejski*, pripremajući svoja jela s mesom na crnom i bijelom luku, pržeći ih na ulju i nikada ne koristeći mast“, navodi u knjizi o Ulcinju u vrijeme osmanske vladavine Mustafa Canka (Canka, 2012: 45).

U stručnoj literaturi koja analizira istoriju i sadašnjost *dönme* zajednica ne pominje se, koliko nam je poznato, mogućnost postojanja kriptojevrejske zajednice u samom Ulcinju. Nakon Šabtajove smrti i odlaska njegove porodice za Solun, šture vijesti o Ulcinju vezane su samo za Šabtajov grob koji su posjećivali *dönme* iz drugih dijelova Balkana i Mediterana poput Soluna i Istanbula. Ovi putnici su očito vrlo dobro čuvali svoje tajne, kao što je za pripadnike *dönme* zajednica bilo uobičajeno, zato su podaci o njima u cijelom periodu od 17. do početka 21. vijeka relativno malobrojni i šturi. Za sada nije postavljano pitanje da li je u Ulcinju sve do modernog doba postojala neka mala zajednica ili grupa osoba koje su čuvala Šabtajov grob. Odnosno, je li moguće da su, pored članova uže Šabtajove porodice koji su napustili grad, u Ulcinju nakon njegove smrti ipak ostale grupe njegovih sljedbenika? Je li moguće da zadnji sabatejanci ili njihovi asimilirani potomci žive u ovom gradu i danas? Takva pitanja za sada u historiografiji nisu postavljana, zato nekome mogu da zvuče kao pomalo fantastične spekulacije. Ipak, kao što je nagovjestio gore navedeni citat iz knjige Mustafe Canke, postoji lokalna tradicija koja na neka od ovih pitanja odgovara potvrdno. Prema tom predanju, koje je potvrdilo nekoliko lokalnih informatora, i danas u Ulcinju žive potomci sljedbenika Šabtaja Cvi, koji su zvanično prešli na islam, ali privatno su kao i pripadnici drugih *dönme* zajednica pola generacije živjeli kao kripto-Jevreji. Radi se navodno o nekoliko familija nastanjenih uglavnom u okolini Stare čaršije u kontinentalnom dijelu grada. Pretežno su radili kao trgovci koji su držali svoje dućane u ovdašnjoj čaršiji. (Današnja ulcinjska pijaca, izgrađena u vrijeme jugoslovenskog socijalizma, nalazi se još dublje u unutrašnjosti.) Prema nekim informatorima, s obzirom na činjenicu da se ove porodice drže povučeno, nije sasvim poznato da li su i do koje mjere neke od njih uspjele u privatnosti sačuvati svoju veliku tajnu. Zvanično se poput većeg dijela Ulcinjana izjašnjavaju kao Albanci muslimanske vjeroispovijesti,

pod imenom Isak Cvi. Halperin uvjerljivo dokazuje da se radilo o jednoj drugoj ličnosti bez ikakvih veza s porodicom „lažnog mesije“ (Halperin, 1996: 216–219).

njihov maternji jezik kojim se i najviše služe je albanski. Zadnjih 30–40 godina jedan dio njihovih potomaka vjerovatno se u velikoj mjeri asimilirao, što moji sagovornici stavljaju u vezu s porastom brakova koji sklapaju s ljudima izvan njihove nekad mnogo kompaktnije i zatvorenije „zajednice“, odnosno grupe nekoliko tradicionalno usko povezanih porodica. Postojanje ulcinjske kriptojevrejske zajednice, odnosno njihovih potomaka koji održavaju svijest o svome porijeklu i koje kao specifične prepoznaju drugi pripadnici lokalne zajednice, potvrdio je u našem razgovoru u septembru 2021. također ulcinjski turistički preduzetnik i mecena Gani Resulbegović: „Mi računamo on /Šabtaj/ kad je došao da je došao s 36 porodica (...) Na tom prostoru /Stara čaršija/, na toj ulici najveći broj tih ljudi se smjestio. Nije na meni da im kazujem imena, ali nekoliko tih porodica, oni kažu da oni to jesu“ (Resulbegović, razgovor 2021). Tokom posjete Kuli Balšića, Mustafa Canka pokazao mi je na nekoliko izloženih istorijskih slika ljudi koji su prema njemu pripadali ovoj grupi lokalnog stanovništva jevrejskog porijekla (između ostalog jednog trgovca u dućanu na fotografiji iz međuratnog perioda kao i jednog od tri Ulcinjana, koji na drugoj slici dobijaju prilikom svečane ceremonije medalje od oficira u austro-ugarskoj uniformi, očito pripadnika habsburških okupacionih vlasti iz vremena Prvog svjetskog rata). I tokom naših zajedničkih šetnji i vožnji po gradu, ponekad bi mi diskretno pokazivao ljude koji su prema njemu potomci nekadašnjih Šabtajevih sljedbenika. Teza o postojanju ulcinjske verzije *dönme* zajednice kroz vijekove ima svoje mjesto i u hipotezi o lokaciji mjesta njegovog posljednjeg zemaljskog počivališta.

Grob Šabtaja Cvi i turbe Murata Dadaja

Povremeno su se pojavljivala mišljenja da Šabtaj nije sahranjen u Ulcinju nego u Beratu. Prema nekim spekulacijama čak nije umro u Ulcinju nego u Beratu, ili možda nekom drugom mjestu u Albaniji. Međutim, ne postoje validni izvori koji bi dokazivali takve tvrdnje, koje je u svojoj biografiji razmotrio i na kraju uvjerljivo odbacio već Gershom Scholem (Scholem, 2016: 920). Zato danas u istoriografiji postoji opšti konsenzus da je Šabtaj nesumnjivo umro u Ulcinju i tu je i sahranjen. Ipak, ostaju brojne zagonetke vezane za tačnu lokaciju njegovog groba. Šabtaj Cvi je zvanično umro kao musliman Aziz Mehmed. Zato je gotovo sigurno da je bio sahranjen kao musliman i da je njegov grob obilježen u skladu s islamskom tradicijom. Tokom 90-ih godina 17. vijeka jedan svjedok je zabilježio da su se već tada, tokom muslimanskog hodočašća u Meku, neki putnici iz Ulcinja koje je tom prilikom sreo, pozitivno sjećali Aziz Mehmeda i prepričavali priče o njegovom svetilištu. Prema jednom drugom svjedočanstvu iz druge decenije 18. vijeka, sabate-

janski hodočasnici su posjećivali njegov grob, čak su i „govorili s grobom“ (Sisman, 2015: 115). U članku „Das Grab in Dulcigno“ (Grob u Ulcinju), koji je izašao u lajpciškom jevrejskom listu na njemačkom jeziku *Allgemeine Zeitung des Judenthums* 1880., kada je Ulcinj dospio u centar pažnje evropske javnosti zbog dramatičnih okolnosti predaje ovog primorskog grada Crnoj Gori u zamjenu za Plav i Gusinje u kontinentalnim planinskim krajevima, koju su pod jakim diplomatskim prijetnjama i uz demonstrativnu prisutnost međunarodne vojne flote od osmanske imperije iznudile velike sile, pominje se postojanje groba „ovog pseudo-mesije“ (*dieses Pseudo-Messias*). U članku se navodi da ovaj grob, odnosno „pali nadgrobni spomenik“ (*die verfallene Grabstätte*), povremeno posjećuju Šabtaju još uvijek vjerni putnici koji se ovdje mole. Neki vjeruju da zemlja s njegova groba ima ljekovita svojstva. Ipak, tvrdi autor članka, u samom gradu niko se više ne sjeća njegovog imena, samo se zna da je u pitanju grob jednog „velikog sveca“ („Das Grab in Dulcigno“, 1880: 620–21). Članak ne uključuje detaljnije opise Ulcinja niti lične opservacije, zato nije sigurno da li je anonimni autor stvarno posjetio Šabtajov grob ili je koristio podatke takoreći iz druge ruke. Gershom Scholem citira izjavu „ulcinjskih starješina“ iz izraelskog lista *Davar* iz 1965., koji su naveli da su lokalni žitelji povremeno primjećivali anonimne putnike koji su posjećivali grob nepoznatog „svetog čovjeka“ na kojem su ostavljali cvijeće i kamenčiće (Scholem, 2016: 921). Ovo su neka od fragmentarnih svjedočanstava kroz nekoliko vjekova o postojanju Šabtajova groba (odnosno groba za koji se vjerovalo da je njegov) i tradicije hodočašća koju su prema svemu sudeći njegovali pripadnici *dönme* zajednica. Iako možemo pratiti pomene o putnicima koji su u Ulcinju posjećivali navodni Šabtajov grob bukvalno kroz vijekove, na osnovu ovih šturih pomena ipak nije moguće ustanoviti gdje se pomenuti grob tačno nalazio. Nije sigurno ni to da li se cijelo vrijeme od kraja 17. vijeka sve do 20. vijeka uvijek radilo o posjetama istoj lokaciji.

Cingiz Sisman napominje da danas u Albaniji i Crnoj Gori postoji više grobova izvjesnog Aziza Mehmeda, svi u formi sufijskih vjerskih spomenika, i kao svoje je doživljavaju i poštuju prije svega lokalni muslimani. Jedan od ovih nadgrobničkih spomenika, zvanično poznat kao Aziz Mehmet Efendi Türbesi, nalazi se u Tomoru u Albaniji, gdje je prema jednoj legendi Šabtaj proveo svoje zadnje dane i umro (ni ova legenda nema uporište u pisanim istorijskim izvorima). U Tomoru prema ovom autoru postoji i mala lokalna *dönme* zajednica, iako nažalost ne navodi više detalja o njenoj istoriji i sadašnjosti. Cengiz Sisman se ipak slaže sa tvrdnjom da najverovatnije mjesto zadnjeg Šabtajova počivališta predstavlja grob poznat kao turbe Murat Dede (Murat Dede Türbesi) u Ulcinju, pri čemu se poziva i na knjigu *Sarajevo Rose: A Balkan Jewish Notebook* istraživača prošlosti i sadašnjosti balkanskih Jevreja

Stephena Schwartz (Schwartz, 2005: 223). Schwartz odlučno odbacuje pretpostavke da je Šabtaj sahranjen u nekom drugom gradu na tlu Albanije kao neosnovane (Schwartz, 2005: 216). Ipak, zvanično se i u ulcinjskom slučaju radi o grobu jednog albanskog muslimanskog sveca. Upravo na taj način interpretira njegov identitet porodica Mani,⁸ čiji članovi čuvaju grob pored svoje kuće na svom privatnom imanju i obično eksplicitno poriču da bi se moglo raditi o grobu Šabtaja Cvi. Ćazim (Qazim) Mani, glava porodice u vrijeme istraživačke posjete S. Schwartzu i predstavnika bosanskohercegovačkih Jevreja Ivana Čerešnješa 2001. godine, tvrdio je da se ne radi o grobu jednog Jevreja nego muslimanskog Albanca, ali nije znao druge detalje o njegovom identitetu i vremenu kada je živio (Schwartz, 2005: 223). „Lično sam od jednog žitelja Ulcinja čuo da bi upravo ‘Murat Dede Türbesi’ mogao biti /Šabtajov/ grob, zato što mještani znaju govoriti da se radi o grobu nekoga ko je bio ‘Musliman preko dana i Jevrej preko noći’“, navodi Sisman, koji poput S. Schwartzu ipak smatra ovu pretpostavku za najvjerovatniju (Sisman, 2015: 114). Schwartz navodi mišljenje albanskih autora iz Australije Sami i Naima Flamurija, koji tvrde da je ispravna forma imena sahranjenog sveca Mehmet Dadaj, s tim što je prezime Dadaj navodno izvedeno od imena Šabtaj (Sabbetai) (Schwartz, 2005: 225).

Prilikom posjete jedne grupe izraelskih turista 2010., koja je snimljena i stavljena na internetski kanal YouTube, u ime porodice je s posjetiocima dvorišta razgovarao Abdyl Mani, u to vrijeme prema vlastitim riječima šezdesetogodišnjak. Grupu je predvodio vodič koji je njegove riječi tumačio s albanskog na engleski. Abdyl Mani je, odgovarajući na pitanja posjetilaca, iznio vlastitu verziju priče o porodičnom porijeklu i odnosu porodice Mani prema svetom čovjeku koji je sahranjen na njihovom zemljištu. Kad je Šabtaj došao u Ulcinj, potražio je pomoć od lokalne porodice Mani koja je pripadala njegovim sljedbenicima i porijeklom je bila iz iste oblasti kao on. U jednom drugom odgovoru, naveo je malo drugačiju verziju prema kojoj je porodica Mani došla iz Turske, iz Anadolije. „Kad su oni /Šabatajova porodica nakon njegove smrti/? pošli odavde u Tursku, oni /Manići/ su stigli ovdje.“ Prema riječima ovog domaćina, Šabtaj je svraćao u Kulu Balšića da bi se tamo molio, ali je živio u kontinentalnom djelu grada zajedno s lokalnim porodicama, tamo gdje se i danas nalaze kuće razgranate porodice Mani. Sveca kojem je podignuto turbe zvali su uvijek Murat Dadaj, tako su ga zvali najstariji članovi porodice koje je pamtio, iako u razgovoru s turistima upotrebljava i ime Šabtaj. U prošlosti, turbe u dvorištu je privlačilo hodočasnike „...iz Bosne i odasvud. Do turbeta bi dolazili pješke ili na koljenima. Dolazili su da se ovdje mole“. Neki su tamo

⁸ Ponekad se ime ove porodice koristi i u slaveniziranom obliku: Manić, Manići.

palili svijeće, hodočasnici su takođe ostavljali finansijske donacije. Porodica Mani je novčane poklone djelila porodicama koje su imale djevojke zrele za udaju, ali nisu mogle priuštiti svadbu zbog finansijskih razloga. O turbetu su prema njegovoj izjavi brinule žene iz pojedinih domaćinstava porodice Mani (ukupno sedam žena), svake nedjelje naizmjenično. Abdyl Mani je takođe pojasnio da je prozor na ulazu u kuću u kojoj se nalazi turbe namjerno djelimično polomljen zato što je Murat Dadaj imao izričitu želju da je pogled na njegovo turbe otkriven da bi se vidio njegov grob. Potvrdio je da oko turbeta stavljaju peškire i na podu ostavljaju bokal vode. Peškire ujutro nalaze mokre i bokal prazan, kao da je voda popijena. Kad je njegova baka spavala u zgradi suprotno od turbeta, pričao je Abdyl posjetiocima, tokom mjeseca ramazana bi oko tri sata ujutro čula kucanje na prozor. Baka je bila uvjerena da je to bio Murat Dadaj koji je na taj način budio na vrijeme da ne bi propustila jutarnje molitve. Na pitanje jednog od izraelskih turista da li se radilo o istim molitvama kao kod drugih muslimana dao je potvrđan odgovor (Shabtai Tzvi Grave, 2010).

Iako je interesovanje za Šabtaja Cvi tokom prve dvije decenije 21. vijeka vidno poraslo, o čemu svjedoči veći broj tekstova kao i broj turista i drugih posjetilaca koji su u Ulcinju u to vrijeme obilazili mjesta vezana za njegov boravak, uključujući i navodni grob, predstavnici porodice Mani uglavnom ostaju kod ranijih stavova da se Murat Dadaj, o čijem životu i djelu usmeno predanje nije sačuvalo nikakve detalje, ne može poistovjetiti sa Šabtajem Cvi. Mirsad Kurguš u tekstu *Šabtaj Cevi vs Mehmed Efendija* iz 2017. citira Aslana Ljana Manića, rođenog 1939. godine, „...koji je najstariji u svojoj porodici te, shodno tradiciji, najodgovorniji za brigu o turbetu Murat Dedaj. Kaže da je u njihovoj mahali nekada bilo 35 kuća Manića, a da je turbe s okolnim mezarjem (uglavnom sa derviškim bašlucima) bilo sastavni dio kompleksa nekadašnje džamije koja je srušena, a koja se nalazila na prostoru ispod zelene pijace, sadašnjeg parkinga i okolnih dućana.⁹ Priloge koji se ostave u turbetu, Manići su uvijek davali siromašnim sugrađanima ili djevojkama pred udaju... O Murat Dedaju ne znaju ništa. Tokom svih prethodnih godina, koliko on pamti, mnogi su dolazili i interesovali se za ovo turbe. Jednu delegaciju tradicionalno odjevenih Jevreja iz Amerike, doveo je predstavnik Islamske zajednice iz Podgorice. Na odlasku, Jevreji su mu se zahvalili zbog toga što su Manići sačuvali turbe, mada Ljano tvrdi da tu nije sahranjen Sabataj Cevi, već negdje u ulcinjskoj tvrđavi. A čuo je takođe, nedavno, da je njegov grob pronađen negdje u Albaniji“ (Kurguš, 2017).

⁹ Džamija Meraja, koju je podigao „čuveni pomorski kapetan i gusar Lika Ceni iz Ulcinja 1779. godine. Nacionalizovana je kada i groblje, 1968. od državnih opštinskih organa. Na toj lokaciji podignuta je (ranija) autobuska stanica. U njenom okruženju ostala su sačuvana dva turbeta Pulti. Ta lokacija sada služi za parking“ (Agović, 2001: 143).

Eliezer Papo za razliku od nekih drugih istraživača ne dijeli mišljenje da je grob u vlasništvu porodice Mani moguće poistovjetiti sa mjestom posljednjeg počivališta Šabtaja Cvi. Napominje da Šabtajovi sljedbenici nisu htjeli da ga sahrane u okviru muslimanskog groblja, ali na jevrejskom groblju nije smio biti sahranjen zato što je prešao na islam. (Kao što je poznato, i još danas vidljivo golim okom svakome ko je malo proputovao muslimanske krajeve Zapadnog Balkana, muslimani se nisu u osmansko vrijeme nužno sahranjivali samo na grobnim mjestima jedni pored drugih, nego i pojedinačno, posebno u slučaju viđenijih ljudi, što bi išlo u prilog tezi da je Šabtaj mogao biti sahranjen na nekoj posebnoj lokaciji bez kršenja muslimanskih normi i običaja.) Papo napominje da su ga prema nekim svjedočanstvima sahranili „pored mora“, što ne ide u prilog tezi da je Murat Dedovo turbe istovjetno sa njegovim grobom, zato što je dvorište porodice Mani udaljeno oko kilometar i po od morske obale. Papo pretpostavlja da je Šabtaj sahranjen negdje na brdu koje se izdiže iznad ulcinjske tvrđave i mora, između mjesta gdje je nekada stajala džamija i zgrade pravoslavne crkve s obližnjim hrišćanskim pravoslavnim grobljem (crkva i groblje nastale su na pomenutom prostoru iznad uvale Liman tek nakon pripajanja Ulcinja Crnoj Gori 1880.) (Lipchitz, 2018). Na pomenutom brdu danas nije sačuvan ni jedan grobni spomenik koji bi mogao pripadati Šabtaju, odnosno Aziz Mehmedu, tako da ni ova hipoteza nije definitivno potvrđena, što naravno ne mora značiti da je pogrešna, zato što je nadgrobni kamen mogao u međuvremenu iz mnogih razloga nestati. U svakom slučaju, stvarno mjesto posljednjeg počivališta Šabtaja Cvi još uvijek nije sa sigurnošću utvrđeno.

Mustafa Canka smatra da se protivurječne informacije o lokaciji Šabtajova groba ne moraju uzajamno isključivati. Šabtaj Cvi je prema njegovom mišljenju bio sahranjen na brdu iznad uvale Liman nedaleko od starogradske bedema, na lokalitetu poznatom kao Meterizi, gdje je stajala istoimena džamija, vjerovatno jedna od najstarijih u gradu. Na ovom prostoru je prije pripajanja Ulcinja Knjaževini Crnoj Gori 1880. godine postojalo nekoliko turbeta. Jedno od njih pripadalo je vjerovatno Šabtaju Cvi, zvanično Aziz Mehmedu. Poslije pripajanja Crnoj Gori, kako piše Bajro Agović, „džamija je bila u ruinirajućem stanju. Kralj Nikola je dao odobrenje za gradnju nove džamije“ (Agović, 2001: 144). O davanju dozvole za gradnju nove džamije crnogorski knjaz je obavijestio Ulcinjane ličnim pismom iz 19. oktobra 1890. „Zašto nije došlo do realizacije ove odluke za sada nam nije poznato. Umjesto džamije na tom prostoru sagrađena je crkva sv. Nikole, čija je gradnja trajala od 1890. do 1895. godine, „u slavu Božiju za dušu junaka poginulih 1878. godine pri oslobođenju Ulcinja,“ piše na spomen-tabli“ (Agović, 2001: 144). Pravoslavna crkva je kasnije tokom 20. vijeka dograđivana i proširena. Na slikama koje

vjerovatno datiraju iz preloma 19. i 20. vijeka, već se vidi Crkva Sv. Nikole, ali na brdu iznad nje još uvijek prepoznajemo tri turbeta. Sva turbeta su kasnije nestala bez traga. „Šta se desilo sa posmrtnim ostacima iz tri turbeta sa fotografije ne zna se, a stariji mještani navode da je kamen sa istih upotrijebljen u izgradnji potonjih susjednih objekata!“ (Kurgaš, 2017). To potvrđuje i Bajro Agović: „U neposrednoj blizini džamije nalazilo se mezarje kao i tri turbeta. Na lokaciji mezara zasađen je maslinjak, a na mjestu turbeta podignute su kuće, koristeći kamen od ovih objekata“ (Agović, 2001: 144). Danas se oko Crkve Sv. Nikole na prostoru nekadašnjeg vakufa džamije Meterizi prostire crkveno zemljište koje pripada Srpskoj pravoslavnoj crkvi, dok su prostor iznad njega zauzele vremenom sve veće i sve brojnije privatne kuće. Mustafa Canka tvrdi da su s obzirom na negativne promjene lokaliteta Meterizi iznad Limana već krajem 19. vijeka Šabtajovi posmrtni ostaci preneseni na drugu lokaciju – na imanje porodice Mani koje se u to vrijeme nalazilo na kraju kontinentalnog dijela grada.

Sami članovi porodice Mani navodno kažu da su njihovi preci u Ulcinj došli iz Smirne (Canka, razgovor 2021).¹⁰ Prema Canki se radi o porodici kriptojevrejskog porijekla, porodici tradicionalnih čuvara groba tajanstvenog svetog čovjeka. Međutim, „ne vole o tome da pričaju, niti sad daju ikome da uđe“ (Canka, razgovor 2021). Za razliku od prve decenije 21. vijeka kada su u dvorište porodice Mani dolazili ne samo pojedinci, nego i veće grupe turista, vrata dvorišta su danas uglavnom zatvorena za posjetioce. Ne želeći da njihovo dvorište i cijeli komšiluk postaju turistička atrakcija, porodica Mani je „zatvorila vrata“ i trenutno ne daje više posjetiocima da ulaze kod groba na njihovom imanju. Prema nekim lokalnim informatorima, ulaz navodno nisu dozvolili ni Filipu Vujanoviću, u to vrijeme predsjedniku Crne Gore, koji je htio da posjeti grob tokom svog zvaničnog boravka u najjužnijem gradu crnogorske obale. Pored toga, porodica Mani se tokom prethodne decenija počela sve više ograđivati i od svake vrste publiciteta („Svako ko o tome priča, svako ko o tome piše, oni su protiv toga“, rekao mi je jedan lokalni informator). Navodno su se pojavile i ponude ljudi koji su htjeli dvorište s grobom otkupiti i od susjedne zgrade napraviti mali muzej, „u koji bi jednog dana dolazile stotine hiljada ljudi godišnje“. Međutim, porodica Mani je sve ponude ovakve vrste uvijek odbijala. Abdyl Mani je u razgovoru tokom posjete izraelskih turista 2010. godine tvrdio da je već njegov djed odbio ponudu gradonačelnika Ulcinja da dvorište i obližnju zgradu pretvore u muzej (Shabtai Tzvi Grave, 2010).

¹⁰ Jednom drugom prilikom, tokom posjete grupe izraelskih turista 2010., predstavnik porodice Abdyl Mani naveo je da su njihovi preci došli „iz Turske, iz Anadola“. Smirna, današnji Izmir, nalazi se na anadolskoj obali (Shabtai Tzvi Grave, 2010).

Šabtaj Cvi je pored pisca Danila Kiša najpoznatija ličnost jevrejskog porijekla povezana sa Crnom Gorom. Njegova priča danas je u Crnoj Gori opštepoznata i relativno često se referira i u medijima. Tokom zadnjih nekoliko godina interes za njegovu sudbinu, učenje i boravak u Ulcinju vidno je porastao. Grob u dvorištu kuće porodice Mani, koji se najčešće pominje kao mjesto njegovog zadnjeg počivališta, i dalje privlači putnike, hodočasnike i turiste. Ponekad mu se pripisuju i čudesne moći. Jusuf Lika, direktor Muzičke škole u Ulcinju, jedan je od onih koji su uvjereni da su uspjeli ozdraviti zahvaljujući čudesnim moćima Šabtaja Cvi, iako se očito radi o prilično kritičnom čovjeku koji nije sklon praznovjerju. Na savjet prijatelja, Jusuf Lika je prije tridesetak godina, kada je kao mladić bolovao od migrena i drugih zdravstvenih problema koje ljekari nijesu uspjeli izlječiti, stavljao neko vrijeme nadomak svog kreveta posudu sa zemljom sa Šabtajova groba. Iako i danas o ovoj činjenici govori s oprezom, tvrdi da se nakon dvije nedjelje potpuno izlječio (Lipchitz, 2018). I drugi vjeruju da je blizina groba ili objekata koji su bili blizu groba posjeduju moć da izlječi svakojake bolesti. Prema S. Schwartzu, Ćazim Mani naveo je 2001. godine da se kod groba mole i lokalni Albanci, sljedbenici standardne sunitske forme islama, uključujući žene iz njegove porodice, koje su se tamo nedugo prije Schwartzove posjete molile za srećan brak jedne od njih. Kod nekih muslimana, peškir koji je „prenoćio“ na turbetu služi i kao svadbeni poklon. Neke žene takođe prilikom posjete grobu uzimaju komadiće drva sa vanjskog sarkofaga kao amulete (Schwartz, 2005: 223). Tokom mog boravka u Ulcinju u septembru 2021., jedan od mojih lokalnih informatora je sljedećim riječima prenio ono što je svojevremeno čuo od pripadnika porodice Mani: „Oni kažu da je to musliman po imenu Murat Dadaj. (...) I oni kažu, mi ostavimo na veče peškire, tu gdje je grob. Ostavimo peškire i ujutro ih nađemo mokre. Kao da se taj digao, oprao i vratio se opet. To je ta priča. Ali da ljudi idu tamo kao kod drugih turbeta, da traže izlječenje, to ne.“ Putnici koji mogu pripadati zajednici *dönme*, ali se takođe može raditi o putnicima muslimanima koji ulcinjski grob smatraju prije svega za mjesto posljednjeg počivališta jednog muslimanskog sveca, pojavljuju se i danas u Ulcinju, prema lokalnim informatorima većinom na jedan diskretan način.

Šabtaj Cvi je, posebno u jevrejskim krugovima, tradicionalno smatran za otpadnika, heretika ili u najmanju ruku jednog nesretnog učenjaka koji je vjerovatno patio od psihičkih problema. Danas su se mnogi sudovi o njemu ublažili. Kako navodi Eliezer Papo, Šabtaj Cvi je za neke Crnogorce i Albance postao prije svega simbol međukonfesionalnog razumijevanja i interkulturalne komunikacije sa judaizmom, čak i sa Zapadom. To je posebno slučaj sa pretežno albanskim bektasijama, sljedbenicima šiitskog islama (za razliku od sunitskog islama koji je kod Albanaca u Albaniji, Kosovu, Makedoniji i Crnoj

Gori dominantan). Bektaši su oduvijek bili poznati po znatnoj mjeri vjerske tolerancije i sklonosti prema sinkretizmu. Današnji vođa bektashijskog reda Baba Mondi označava Šabtaja Cvi za derviša: „On je derviš za Jevreje i derviš za muslimane, on predstavlja most na kojem se naše sestrinske religije mogu sastajati“ (Lipchitz, 2018).

Statua Šabtaja Cvi – novo mjesto pamćenja

Već od prvih godina 21. vijeka bilježimo pokušaje da se Šabtaj Cvi iskoristi i kao brend koji bi mogao u Ulcinj privući znatan broj, prema najoptimističnijim prognozama možda čak i „milione“ turista. U turističkoj promociji grada, njegovo ime se često koristi u malo neočekivanom, ali logičnom susjedstvu španskog pisca Migela Servantesa (Miguel de Cervantes), autora *Dona Kihota*, koji je, kako se (u odsustvu pismenih dokaza) vjeruje, takođe nedobrovoljno boravio u Ulcinju nakon što je pao u zarobljeništvo tokom Bitke kod Lepanta 1571. godine, više od sto godina prije Šabtajova izgnanstva. U oktobru 2020., u ulcinjskom Starom gradu, pored Palate Venecija (nekih sto metara daleko od Kule Balšića koja je dio zaštićenog spomeničkog i muzejskog kompleksa tvrđave), svečano je otkriven Šabtajov bronzani kip.¹¹ Statua prema tekstu Samira Adrovića u crnogorskom dnevniku *Vijesti* „predstavlja trijumf osiromašenog grada koji vapi za turističkom valorizacijom i promocijom kulturološkog i vjerskog turizma“ (Adrović, 2020). Radi se o jednoj realističkoj, umjetnički uspjelej statui crnogorskog vajara Zlatka Glamočaka, visokoj 2,23 metra, koja je podignuta zahvaljujući privatnoj inicijativi ulcinjskog ugostitelja, hotelijera i mecene Ganija Resulbegovića. Glamočak živi i stvara u Parizu. U Crnoj Gori, na glavnom gradskom trgu u Nikšiću, u julu 2018. godine podignut je njegov zapaženi spomenik ikonskom crnogorskom heroju Narodnooslobodilačke borbe iz Drugog svjetskog rata Ljubu Čupiću. „Glamočak kaže da je bio pravi izazov raditi skulpturu i da je kroz visinu – 223 cm, provučen život i ezoterizam junaka. „Naime, zbirom brojeva 223 dobijamo ezoterični broj 7 koji, između ostalog, simbolizuje život posvećen traganju za istinom. Isto toliko, 7 centimetara, visoka je i bronzana baza izvučena od odlivaka drvenih dasaka, kao teatar na kojima još igra svoju ulogu i koja će kao eshatološki fenomen trajati isto onoliko dugo koliko bude trajalo čovječanstvo.“ U šaci lijeve ruke, značajnoj za mistični kabalistički ezoterizam, nalazi se brojanica i jedna od dvije rolne Tore, tj. polovina jer je Šabetaj religijski preobraćenik, pojašnjava on. Njegova desna ruka u ezoteriji utjelov-

¹¹ Svečana ceremonija otkrivanja spomenika zabilježena je ovdje: <https://www.youtube.com/watch?v=G3EhC3Tg3To>

ljuje dušu i pozitivnost i odmara se na mesijanskom štapu. (...) Skulptura je okrenuta tako da gleda u pravcu Smirne, grada gdje je rođena ova znamenita istorijska ličnost“ (Adrović, 2020).

Uprkos činjenici da je Šabtaj u jevrejskim krugovima dugo gledan s podozrenjem kao jedna u najmanju ruku problematična ličnost, današnja Jevrejska zajednica Crne Gore, iako nije direktno uključena u pomenute spomeničke i komemorativne aktivnosti, sudeći prema izjavi koju je tom prilikom dala medijima predsjednica JZCG Nina Ofner-Bokan, uglavnom pomirljivo i pozitivno gleda na podizanje kipa i promociju lika i djela Šabtaja Cvi u cilju razvoja ulcinjskog i crnogorskog turizma.¹² Vlasnik Palate Venecija, Gani Resulbegović kazao je u izjavi za medije da izrada i postavljanje skulpture ne znači da je njegov primarni interes samo promocija čuvenog Jevreja: „Moj cilj je valorizacija i promocija svih kulturoloških i istorijskih vrijednosti Ulcinja i Crne Gore. Moramo kao grad da turizam izdignemo na viši nivo, da goste imamo i u avgustu i u januaru. To je moj cilj“ (Adrović, 2020).

Gani Resulbegović naveo je u našem razgovoru u septembru 2021. da su od prvobitne ideje do njene realizacije prošle dvije decenije: „Razmišljao sam o tome od prvog dana kad sam ovdje došao, prije dvadeset godina. Moralo je doći vrijeme da Ulcinj pokaže priču Servantesa i Šabtaja Cvi“ (Resulbegović, razgovor 2021). Podizanje statue Šabtaja Cvi predstavlja dakle samo najnoviji od većeg broja kulturnih projekata ovog mecene i pokretača turističkog života Ulcinja. Već nekoliko godina ranije, u drugom dijelu hotelskog kompleksa podigao je spomenik Servantesu, čiji je autor poznati albanski skulptor Bujar Vani. Nezadovoljan previše skromnom istorijskom postavkom zvaničnog gradskog muzeja (čiji dio sačinjava i Kula Balšića), kojoj posebno zamjera nedostatak pažnje koju je trebalo posvetiti bogatoj tradiciji ulcinjskog moreplovstva i gusarstva, u okviru hotela napravio je vlastiti muzej s malom, ali turistički atraktivnom postavkom na ovu temu. Ulaz u muzej je besplatan. Resulbegović je osmislio i druge projekte koje je istovremeno podržao kao sponzor, poput dana bamije, nepravilno zapostavljenog povrća koje igra važnu ulogu u tradicionalnoj gastronomiji ulcinjske regije. Upravo u kontekstu ovih projekata kulturnog i turističkog karaktera, koji u crnogorskom kontekstu predstavljaju rijedak primjer dugogodišnje i smišljene privatne inicijative u cilju valorizacije i propagacije lokalne istorije, moramo sagledati okolnosti

¹² Osnivač i prvi predsjednik Jevrejske zajednice Crne Gore, Jaša Alfandari (1946–2018) izjavio je u novembru 2017. tokom našeg razgovora da Šabtaj Cvi prema njegovom mišljenju nije sahranjen u Ulcinju nego u Beratu ili možda na nekoj drugoj lokaciji na teritoriji današnje Albanije. Na pokušaje valorizacije boravka „lažnog mesije“ u Ulcinju gledao je s jednom kritičnom distancom, iako im se nije suprotstavljao (lična komunikacija, Podgorica, 22. novembar 2017.).

podizanja statue Šabtaja Cvi. Prema Resulbegoviću, vajar Glamočak je već ranije bio fasciniran ličnošću Šabtaja Cvi i odlično je upoznat s njegovom biografijom. Zato je ideju da napravi kip „lažnog mesije“ prihvatio sa velikom odgovornošću i entuzijazmom. Resulbegović je kao privatni sponzor prepustio umjetniku punu slobodu izražaja, iako je detaljno pratio čitav proces. S vajarom je održavao dnevnu komunikaciju, posjetio je i njegov pariski atelje da bi lično pratio izradu statue. U završnoj fazi, bronzani kip je odliven u Tirani, nakon čega je uvezen u Crnu Goru. S obzirom na činjenicu da se radilo o privatnoj inicijativi i postavljanju kipa na privatnom imanju samog sponzora (iako na lokaciji koja je danonoćno pristupačna svima), birokratska procedura koja se tiče statua i drugih spomenika u javnom prostoru nije bila potrebna. Resulbegović kaže da se na početku bojao da bi se mogla pojaviti odbojnost prema ideji da se u Ulcinju podigne kip jednom „čovjeku sa strane“ čiji je vjerski i etnički identitet za lokalnu sredinu prilično egzotičan, ali se njegovi strahovi nisu obistinili. Naprotiv, reakcije mještana koje je zabilježio tokom prve godine koja je prošla od svečanog otkrivanja statue bile su apsolutno pozitivne. Ksenofobičnih ili čak antisemitskih reakcija uopšte nije bilo (Resulbegović, razgovor 2021).

Resulbegovićeva opreznost, odnosno bojazan od mogućih negativnih reakcija, koja se na kraju pokazala kao neopravdana, nije sasvim bez osnove. Turističkom valorizacijom ličnosti Šabtaja Cvi, pri čemu se potencira prije svega njegov jevrejski identitet, nisu svi potpuno oduševljeni. U tekstu Mirsada Kurgaša *Šabtaj Cvi vs Mehmed Efendija*, koji se pojavio na sajtu crnogorske nevladine organizacije koja njeguje tradicije i identitet muslimana u Crnoj Gori, autor polemizira s mišljenjem da Davidove zvijezde u Kuli Balšića predstavljaju dokaz Šabtajovog (kripto)jevrejstva. Grob Murat Dede (Dedaja) kao i ikonografiju u Kuli Balšića interpretira u kontekstu islamske tradicije. Rasprostranjenu ideju da bi bolja valorizacija priče o Šabtaju, s njegovim jevrejskim identitetom isticanim u prvi plan, mogla u Ulcinj privući mase turista i ekonomsko blagostanje, smatra za jedan faktografski neutemeljen, u suštini komercijalni pokušaj: „Na ovaj način Ulcinj, odnosno Sabatajev Alkum, će se, na još mala vrata, vratiti na mapu svjetskog jevrejstva. (...) Očigledno forsiranje teze o Cevijevom istrajanju na pripadnosti judaizmu, ima više osnova u šćardžijskom istupanju, kako bi se, eventualo privukli jevrejski turisti i potencijalni investitori. Njihov ključni argument je postojanje „oltara“ u Balšića kuli, što je očigledno proizvoljna konstrukcija. Ako bismo prihvatili takve pretpostavke, onda bi brojne džamije u našim krajevima predstavljale bogomolje prikrivenih Jevreja, a na mezarjima bi, takođe, našli iste te Jevreje ispod nišana sa uklesanom „Davidovom zvijezdom“. Koliko je tragikomike u potenciranju jevrejstva i sve što uz to ide, govori i česma u ulcinjskom Starom

gradu, koju su postavili članovi organizacije „Rotary International“! (Kurgaš, 2017).

Podizanjem statue, Ulcinj je na jesen 2020. dobio sasvim novo mjesto pamćenja vezano za Šabtaja Cvi. Statua, na atraktivnoj lokaciji s veličanstvenim pogledom na more, u blizini tvrđave u kojoj je Šabtaj proveo zadnje godine svog života, počela je da privlači znatiželjne, dok naravno ima i onih koji za ovu ličnost tom prilikom čuju prvi put. Statua privlači sve koji u Šabtaju Cvi vide jednu mističnu figuru, iako se naravno ne mora nužno raditi o sabatejancima u klasičnom smislu riječi. Za mnoge Šabtaj jednostavno predstavlja jednu fascinantnu i enigmatičnu ličnost koja je ostavila veliki trag u istoriji, mitologiji i svjetskoj kulturi. Naravno, ukoliko se među posjetiocima povremeno pojavljuju i pravi sabatejanci, odnosno pripadnici danas sve malobrojnijih *dōnme* zajednica, to niko ne može sa sigurnošću znati jer u tom slučaju i dalje čuvaju svoju veliku tajnu. Veliki interes posjetilaca potvrdio je u našem razgovoru i Gani Resulbegović: „Prekjuče sam bio s jednim Jevrejkom, on je tu stajao 5 sati i 5 sati ga gledao njemo. 5 sati je stajao i gledao u njega! Bio je iz Izraela, iz Jerusalima. I imali smo mi i neke slike ovdje koje su ovako malo čudne. Ljube tu statuu, ljubi ga, ovako ga drži...“ (Resulbegović, razgovor 2021). Neki posjetioci ostavljaju kod statue i cvijeće. Podignuta je usred epidemije korone i za sada nije dobila odgovarajući publicitet, ali svi su izgledi da će u budućnosti biti još posjećenija nego danas. Koliko nam je poznato, Glamočakov kip Šabtaja Cvi koji je svečano otkriven u Ulcinju u oktobru 2020. godine jedina je statua na svijetu ikada podignuta u čast jedne od najpoznatijih, ali i najkontroverznijih ličnosti jevrejske istorije.

Zaključak

U prvom dijelu ove studije, nastojali smo da rekonstruišemo u glavnim crtama osnovne podatke o okolnostima Šabtajove konverzije prema islamu (1666.), progona u Ulcinj (1673.) i njegovog nekolikogodišnjeg boravka u ovom gradu, sve do njegove smrti u septembru 1676. Pokazali smo da Šabtaj nije u Ulcinju živio kao zatočenik nego je imao relativno povlašćen status i redovne prihode koji su bili povezani s njegovim formalnim statusom *kapidži-baše* (čuvara kapije carske palate). Prikazali smo glavne promjene u njegovom porodičnom životu (smrt supruge Sare, nova svadba, djeca) i načine komunikacije sa sljedbenicima. Takođe smo sa sigurnošću utvrdili da je uprkos prelasku na islam i neospornom uticaju islama na njegovo mišljenje i način života tokom boravka u Ulcinju dalje istrajavao u jevrejskoj vjerskoj praksi.

U drugom dijelu studije, fokusirali smo se na razne forme savremenog nasljeđa koje u Ulcinju možemo povezati sa ovom važnom, ali kontroverznom

i enigmatičnom ličnošću jevrejske istorije – materijalne tragove, mjesta pamtjenja, lokalno predanje i elemente turističke valorizacije. Šabtaj Cvi je u periodu 1673–1676. živio u ulcinjskoj tvrđavi. Dva reljefa sačuvana na gornjem spratu Kule Balšića predstavljaju snažnu indikaciju da je boravio upravo ovdje. Međutim, u odsustvu istorijskih izvora o okolnostima i vremenu nastanka ovih ukrasa koje možemo interpretirati u kontekstu kriptojevrejske, odnosno šabatejanske ikonografije, ne možemo isključiti ni mogućnost da su ih isklesali njegovi sljedbenici tek nakon smrti svog navodnog mesije. Pomeni prirodnih pojava u pisanim svjedočanstvima iz vremena Šabtajova boravka (plaža, stijena, pećina na morskoj obali) poklapaju se s realnim pejzažom u neposrednoj okolini Starog grada koji je i danas prepoznatljiv. Postoji konsenzus da je Šabtaj umro u Ulcinju, gdje je bio i sahranjen. Alternativne tradicije koje mjesto njegovog zadnjeg počivališta povezuju s nekim albanskim gradovima (Berat, Tomor) nemaju uporište u pisanim istorijskim izvorima. Pored toga, sigurno je da je s njegovim (stvarnim ili navodnim) grobom u Ulcinju povezana vjekovna, uglavnom vrlo diskretna tradicija hodočašća koju su njegovali pripadnici *dōnme* zajednica iz drugih djelova Balkana i Mediterana. Lokacija njegovog groba ipak nije sa sigurnošću utvrđena. Prema jednom mišljenju, Šabtaj je bio sahranjen na mjestu s pogledom na more, blizu gradskih zidina, na lokalitetu Meterizi iznad uvale Liman. Njegov nadgrobni spomenik, izgrađen u skladu s islamskom tradicijom u obliku turbeta, nestao je poslije pripajanja Ulcinja Kraljevini Crnoj Gori 1880. godine. U tom slučaju, Šabtajovi posmrtni ostaci mogli bi se još uvijek nalaziti negdje na pomenutom prostoru, koji se zbog gradnje pravoslavne crkve na mjestu džamije i privatnih kuća potpuno izmijenio. S obzirom na činjenicu da je postojala tradicija hodočašća i da su *dōnme* zajednice na prelomu 19. i 20. vijeka bile znatno brojnije nego danas (uključujući važnu zajednicu u Solunu koja je nestala tek nakon Prvog svjetskog rata kao rezultat masovne razmjene stanovništva između Grčke i Turske), moramo se zapitati da li je vjerovatno da su vjernici koji su Šabtaja i dalje smatrali za mesiju i ključnu ličnost svog duhovnog svijeta stvarno dopustili da se njegov grob izgubi bez traga. Naravno, s obzirom na nepostojanje jasnih dokaza moramo razmatrati sve hipoteze, uključujući i mogućnost da je Šabtajov grob uprkos kontinuiranoj egzistenciji njegovog kulta i još uvijek relativno brojnih sljedbenika bio zaboravljen da bi na kraju neslavno, tiho i neprimjetno nestao bez traga. Ipak, Šabtajov grob se tokom zadnjih nekoliko decenija najčešće poistovjećuje s turbetom izvjesnog Murat Dadaja, koje se nalazi u dvorištu porodice Mani u kontinentalnom dijelu grada (u lokalnom poimanju prostora „kod zelene pijace“, odnosno „kod bivše autobuske stanice“). Ukoliko je ova pretpostavka tačna, onda se nameće pitanje da li se radi o prvobitnoj ili sekundarnoj grobnici. U slučaju da je Šabtaj bio već 1676. sahra-

njen na današnjem imanju porodice Mani, trebalo bi odbaciti tradiciju prema kojoj je bio sahranjen na lokaciji blizu mora kao pogrešnu. Ukoliko je ispravna hipoteza Mustafe Canke, Šabtajovi ostaci su preneseni s prvobitne lokacije iznad mora na sigurnije mjesto krajem 19. ili početkom 20. vijeka i njegov grob reinterpretiran kao turbe muslimanskog sveca Murata Dadaja. Istražili smo takođe u određenoj mjeri lokalno predanje o postojanju ulcinjske varijante *dönme* zajednice. U dosadašnjoj literaturi, s izuzetkom knjiga Mustafe Canke koji za razliku od drugih autora potiče iz Ulcinja gdje i danas živi, egzistencija šabatejanske zajednice u gradu nakon smrti „lažnog mesije“ uopšte se ne pominje. Međutim, većina autora koji su se do sada posvetili životu Šabtaja Cvi i njegovom učenju bavila se ulcinjskom epizodom relativno sporadično i nije se upuštala u istraživanja lokalne sredine, iako postoje i izuzeci (Schwartz, 2007; u manjom mjeri takođe Sisman, 2015). Tvrdnje da u Ulcinju sve do danas žive potomci nekadašnjih sabatejanaca, među koje se obično ubraja porodica Mani, koja prema ovoj interpretaciji pod imenom muslimanskog sveca u stvari čuva navodni Šabtajov grob, potvrdili su i drugi informatori. Niko od njih nije pripadao porodicama za koje se u gradu smatra da su u stvari *dönme*, iako su zvanično muslimani koji islam praktikuju na isti način kao većina stanovnika grada. Ukoliko prihvatimo hipotezu o egzistenciji male lokalne *dönme* zajednice, istorija sabatejanskih hodočašća i čuvanje navodnog groba Šabtaja Cvi kroz vijekove dobijaju sasvim novi i dublji smisao.

Izvori i literatura

Primarni izvori

- Razgovori
- Mustafa Canka, Ulcinj, septembar 2021.
- Gani Resulbegović, Ulcinj, septembar 2021.
- Abramson, H. (2016). *Sarah, wife of Sabbetai Tzvi (Jewish Biography as History)*, dostupno na <https://www.youtube.com/watch?v=EyMLt6N5FrQ>
- Adrović, S. (2020). „Statua oživjela izbljedadjela sjećanja“. *Vijesti*. 22. 11. 2020, dostupno na: <https://www.vijesti.me/vijesti/drustvo/488639/statua-ozivjela-izbljedadjela-sjecanja>
- „Das Grab in Dulcigno“. *Allgemeine Zeitung des Judenthums*. Jahrgang 44, nr. 39, 28. September 1880, s. 620–621.
- Kurgaš, M. (2017). „Šabtaj Cvi vs. Mehmed Efendija“. *NVO Broj 19 – Crna Gora*, 24. februara 2017, dostupno na: <https://www.broj19-number19.org/sabataj-cevi-vs-mehmed-efendija/>

- Lipchitz, C. (2018). „For some Balkan Muslims a Jewish False messiah inspires interfaith understanding“, *Times of Israel*. 22. February 2018, dostupno na: <https://www.timesofisrael.com/for-some-balkan-muslims-a-jewish-false-messiah-inspires-interfaith-understanding/>
- Oyzer, ben L. (2011). *La beauté du diable. Portrait du Sabbetaï Zevi*. Paris: Honoré Champion.
- Sabbatai Zevi, Zlatko Glamočak (2020). /Svečano otkrivanje spomenika Šabtaji Cvi u Ulcinju, oktobar 2020./, dostupno na: <https://www.youtube.com/watch?v=G3EhC3Tg3To>
- Shabtai Tzvi Grave – Montenegro #2 (2010), 13. 12. 2010, dostupno na: <https://www.youtube.com/watch?v=P5WRrwlF2OU>

Sekundarna literatura

- Agović, B. (2001). *Džamije u Crnoj Gori*. Podgorica: Almanah.
- Baer, M. D. (2010). *The Dönme. Jewish Converts, Muslim Revolutionaries, and Secular Turks*. Stanford: Stanford University Press.
- Benbassa, E. & Rodrigue, A. (1993). *Juifs des Balkans. Espaces judéo-ibériques XIVe–XXe siècles*. Paris: Éditions la Découverte.
- Canka, M. (2012). *Ulcinj u osmanskoj imperiji*. Ulcinj: Almanah, Asocia-cioni Ulqini.
- Canka, M. (2020). *Interkulturalni prikazi*. Ulcinj – Bar: NVO „Ul info“.
- Halperin, D. J. (1996). „The Son of the Messiah: Ishmael Zevi and the Sabbatian Aqedah“. *Hebrew Union College Annual*, vol. 67, s. 143–219.
- Halperin, D. J. (2007). *Sabbatai Zevi: Testimonies to a Fallen Messiah*. London: The Littman Library of Jewish Civilization.
- Van der Haven, A. (2012). *From lowly metaphor to divine flesh. Sarah the Ashkenazi, Sabbatai Tsevi's Messianic Queen and the Sabbatian Movement*. *Menasseh ben Israel Instituut Studies* nr. 7. Amsterdam: Menasseh ben Israel Instituut.
- Marriot, B. (2015). *Transnational Networks and Cross-Religious Exchange in the Seventeenth-Century Mediterranean and Atlantic Worlds: Sabbatai Sevi and the Lost Tribes of Israel*. Farnham and Burlington: Ashgate.
- Rapoport-Albert, A. (2015). *Women and the Messianic Heresy of Sabbatai Zevi, 1666–1816*. London: The Littman Library of Jewish Civilization.
- Scholem, G. (2016). *Sabbatai Sevi. The Mystical Messiah 1626–1676*. Princeton: Princeton University Press.
- Schwartz, S. (2005). *Sarajevo Rose: A Balkan Jewish Notebook*. London: Saqi.

- Sisman, C. (2015). *The Burden of Silence. Sabbatai Sevi and the Evolution of the Ottoman-Turkish Dönmes*. Oxford: Oxford University Press.
- Zirojević, O. (2009). *Ulcinj u prošlosti*. Podgorica: CANU.

František ŠÍSTEK

„THE FALSE MESSIAH“ IN ALKUM: THE EARTHLY LIFE & AFTERLIFE OF SABBATAI ZEVI IN ULCINJ (1673–2022)

The article, based on a combination of historical documents, secondary literature and results of field research, focuses on the stay of the „false“ or „mystical“ messiah Sabbatai Zevi (1673–76) in Ulcinj (Alkum). In the second part of the study, the author discusses possible material traces, places of memory and local traditions related to this enigmatic personality of Jewish history in contemporary Ulcinj, Montenegro. The self-proclaimed messiah Sabbatai Zevi (after his conversion to Islam in 1666 officially known as Aziz Mehmed) lived in the fortress of Ulcinj in the old town, the place of his banishment by Ottoman authorities. He received visitors, maintained contacts with his followers, became a widower, re-married, died and was buried in Ulcinj. For several centuries, his alleged grave represented a discreet place of pilgrimage for his crypto-Jewish followers (*dönme*). Today, the exact location of his final resting place cannot be established with certainty but it is most often identified with the turbe (Muslim grave) of a holy man known as Murat Dadaj located on a private land owned by an Albanian Muslim family. The author presents a hypothesis, based on a local oral tradition, that a small *dönme* community might have once existed or exists even today in Ulcinj. Its members could have served as guardians of Sabbatai's grave. The author further discusses the possible traces of Sabbatai's presence in the Balšić Tower (Kula Balšića). Finally, he reconstructs the circumstances surrounding the erection of the statue of Sabbatai Zevi in Ulcinj in 2020 which has been serving as a new place of memory as well as a new tourist attraction.

Keywords: *Sabbatai Zevi, Ulcinj, Jews, Albanians, Montenegro, Judaism, Islam, dönme, pilgrimage, places of memory*